

Zorg om het Vlaamse kerkpatrimonium van na de Tweede Wereldoorlog¹

Zowel in de eigentijdse als in meer recente publicaties worden telkens twee gebouwen vermeld die een sleutelrol spelen in de Vlaamse kerkarchitectuur van na de Tweede Wereldoorlog: het Studententehuis Pius X in Heverlee en de Sint-Jozef Ambachtsmankerk in Willebroek.

De kapel van het *Studententehuis Pius X* in Heverlee (1952-1954) werd ontworpen door de architecten Paul Felix (1913-1981) en George Pepermans (°1910). Zij hebben in samenwerking met de beeldhouwer Roger Bonduel (°1930) en de glazenier Michel Martens (°1921) zowel het meubilair als de glasramen van de kapel gerealiseerd. Deze kapel luidde het réveil in van de naoorlogse kerkelijke kunst en architectuur, en bovendien gaf de verdere samenwerking van deze kunstenaars een stimulerende impuls aan de moderne kerkenbouw in Vlaanderen².

Terwijl de Inventaris van het Belgisch Monumentaal Erfgoed voor de omgeving Leuven uit 1971 zich beperkte tot de periode vóór 1850, werd deze kapel, gebouwd in 1953-1954, toch in deze inventaris opgenomen als enige nieuwbouwproject uit het 20ste-eeuwse kerkpatrimonium³.

Het tweede project, de *Sint-Jozef Ambachtsmankerk* in Willebroek (1962-1964) is het werk van architect Marc Dessauvage (1931-1984). Deze kapelaanskerk is de vertaling van Dessauvages wedstrijdontwerp voor de 1958-editie van *Pro Arte Christiana*. De kerk is de geschiedenis ingegaan als

---

¹ Zsuzsanna BÖRÖCZ promoveerde in 2004 tot doctor in de Kunstwetenschappen aan de KULeuven met het proefschrift getiteld *Glasramen in Belgische katholieke kerken tussen 1945 en 1965. Een contextueel en comparatief onderzoek* (promotor prof. dr. ir.arch. Luc VERPOEST). Momenteel is zij als onderzoeker verbonden aan dezelfde universiteit.

² JANSSENS, P., "Een kapel in een complex. Pedagogie Pius X Heverlee", *West-Vlaanderen*, september, 1955, p. 253-256; BEKAERT, Geert, "Michel Martens, glazenier", *Streven*, 3/1, 1956, p.251-253; Idem, "Gewijde kunst. België", *Nieuwe Stemmen*, 6-7, 1961, p. 131-132, 143; BEKAERT, Geert en Ronny DE MEYER, *Paul Felix. Architectuur 1913-1981*, Leuven, 1981, p. 46-48; BEKAERT, Geert, *Hedendaagse architectuur in België*, Tielt, 1995, p. 68; BÖRÖCZ, Zs., *Michel Martens Glasramen. Licht is mijn materie, glas mijn medium*, Oostkamp, 1999, p. 20; p. 26-27.

³ LEMAIRE, M. Raymond, *Bouwen door de eeuwen heen: inventaris van het cultuurbezit in België: architectuur. Provincie Brabant, arrondissement Leuven*, Luik, 1971, p. 144.

dé realisatie in Vlaanderen waarin de twee meest vitale tendensen van de 20ste-eeuwse westerse kerkenbouw tot een harmonisch geheel werden samengebracht: enerzijds een meer analytische benadering naar het voorbeeld van de kapel van het *Illinois Institute of Technology* van Mies van der Rohe (1886-1969) uit 1952 en anderzijds een meer synthetische benadering naar het voorbeeld van de Onze-Lieve-Vrouwekapel in Ronchamp van Le Corbusier (1887-1965) uit 1953⁴.

Als gevolg van een volledige desinteresse van de woongemeenschap van studenten voor de eredienst wordt de kapel van de Pius X-Pedagogie nu als opslagruimte gebruikt - en er zijn plannen om ze te verbouwen tot studio's.

Ook de Sint-Jozefkerk in Willebroek verloor geleidelijk haar geloofsgemeenschap. De kerk werd in 1995 gedesaffecteerd (ontnomen aan de eredienst) en voor zevenentwintig jaar in erfpacht gegeven aan het Rode Kruis. In het contract werd bepaald dat het serene karakter van het gebouw bewaard moest blijven, maar de voorwaarde dat niets aan het gebouw mocht gewijzigd worden, werd niet opgenomen⁵. Aan deze kerk, een parel van modernistische kerkenbouw, werden met de goedkoopste materialen herstellings- en aanpassingswerken uitgevoerd. Zelfs de eis om haar serene karakter te bewaren werd niet gerespecteerd: de kerk wordt momenteel als garage gebruikt.

Deze twee voorbeelden zijn illustratief voor de alarmerende toestand waarin het naoorlogse Vlaamse kerkpatrimonium zich bevindt.

Dit verwondert niet als men weet dat in de beschermingspolitiek van de Afdeling Monumenten en Landschappen van de Vlaamse Gemeenschap de behandeling van de periode 1800-1914 pas in 2002 werd afgerond⁶. Dit deel

---

⁴ VERPOEST, Luc, "Marc Dessauvage 1931/1984", in *Marc Dessauvage 1931/1984*, uitgave naar aanleiding van de tentoonstelling *Drie Belgische Architecten*, deSingel, Antwerpen, 1987, Wommelgem, 1987, p. 22.

⁵ Mechelen, Bisschoppelijk Paleis, Dossier Willebroek, Sint-Jozef Ambachtsmankerk, *Document Erfpacht aan gemeente Willebroek voor kerkgebouw E. Rollierstraat Willebroek*, december 1994.

⁶ COOMANS, Thomas, "Veel zorgen, weinig zorg. De lostgevallen van negentiende-eeuwse kerkgebouwen in de twintigste eeuw in België", in *Neostijlen in de negentiende eeuw. Zorg geboden? Handelingen van het tweede Vlaams-Nederlands restauratiesymposium Enschede 3-4 september 1999*, BERGMANS, Anna, DE MAEYER, Jan, DENSLAGEN Wim en VAN LEEUWEN, Wies (reds.), [Kadoc Artes 7], Leuven, 2002, p. 131-161.; Idem, "Op weg naar

van het kerkpatrimonium in neostijl moest eerst opnieuw gewaardeerd worden, alvorens het historische belang ervan kon worden ingezien. De wetenschappelijke studies van de voorbije vijftien jaar, vooral uitgevoerd aan het KADOC 'Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving', een interfacultair orgaan van de K.U.Leuven, vormde de basis voor het onderzoek van Thomas Coomans. Hij stelde voor de regio Vlaanderen een databank samen waarop een verantwoorde beschermingspolitiek van de 19de-eeuwse kerken kan steunen⁷. Intussen is een bewuste monumentenzorg voor sommige kerken (te) laat gekomen en voor het onderzoek van de periode na 1914 bestaan nog slechts vage plannen. De situatie is maar sinds kort bij de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en bij de Vlaamse Bouwmeester een punt van discussie. Het huidige discours concentreert zich vooral op het thema van herbestemming van buiten gebruik geraakte kerkgebouwen, ongeacht hun ouderdom⁸. Niet alleen ontbreekt een globale visie op het probleem, maar ook een adequate beheerstrategie voor het gehele patrimonium. Het is tevens wachten op een strategie die het patrimonium in zijn geheel zou helpen beheren. In Wallonië werd recent gestart met de systematische inventarisatie van het kerkpatrimonium tot en met de 20ste eeuw. Daardoor vormen de kerken van het zuidelijke gedeelte van het land een minder bedreigde groep.

De juridische status van de cultusgebouwen die sinds de napoleontische tijden van kracht is (1809), leidt tot een eerste inzicht in de situatie. Kerken die tot het openbare domein behoren, hebben recht op een staatstussenkomst op regionaal niveau, ongeacht of ze geklasseerd zijn. Deze zogenaamde *domaniale kerken* behoren toe aan een openbare rechtspersoon, een

---

bescherming van 19de-eeuwse kerkgebouwen in Vlaanderen. Een status questionis", *Monumenten en Landschappen*, 4, 2002, p. 38-61.

⁷ COOMANS, Thomas, *Kerken in neostijlen in Vlaanderen. Ontwikkeling en implementatie van een methodologie voor de monumentenzorg van het negentiende-eeuws kerkelijk architecturaal patrimonium in Vlaanderen*, onuitg. eindverslag, Leuven, KADOC, augustus 2003: een onderzoek in opdracht van de Afdeling Monumenten en Landschappen van de Vlaamse Gemeenschap.

⁸ *Kerkelijk erfgoed – Verleden en toekomst*, themanummer (DUBOIS, Marc, red.), *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, november, 2003.; *(Her-)bestemming van patrimonium voor erediensten*, Workshop 27.11.2003, een organisatie van Atelier Lokale Architectuuropdrachten team van de Vlaamse Bouwmeester, Abdij van Park, Heverlee.; Onder leiding van Luc VERPOEST wordt aan het 'Raymond Lemaire International Centre for Conservation' van de KULeuven theorie en praktijk gecombineerd in het onderzoek naar de problematiek van hergebruik van gebouwen in het algemeen en van kerkgebouwen in het bijzonder.

kerkfabriek, en hebben een publieke bestemming, de cultus. *Niet-domaniale* kerken zijn echter eigendom van een private rechtspersoon of van een private persoon, ongeacht of ze publiek toegankelijk zijn. Het gaat hier om kapellen of kerken van kloosterorden, scholen of ziekenhuizen. Een beschermde kerk, domaniaal of niet-domaniaal, is onderworpen aan een strikte administratie voor elke ingreep, restauratie, herinrichting, eventuele desaffectatie (en daaropvolgende bestemmingswijziging), transformatie tot museum of concertzaal, etc⁹.

Desondanks vallen zelfs beschermde kerken na hun desaffectatie gemakkelijk ten prooi aan projectontwikkelaars, die vooral interesse hebben in financieel gewin. Voorbeelden van geslaagde herbestemmingen van kerken zijn dan ook erg schaars¹⁰.

Een niet-domaniale kerk die niet beschermd is, ontsnapt gemakkelijk aan de nodige waakzaamheid. Juist het niet-domaniale kerkelijke patrimonium loopt daarom het grootste risico om zijn authenticiteit te verliezen of zelfs om volledig te verdwijnen.

Domaniale kerken, zelfs als het maar om een eenvoudige parochiekerk gaat en ook als ze niet beschermd zijn, verkeren in een gunstigere positie, op de eerst plaats omdat ze een veiliger juridisch statuut genieten. Ze mogen niet verkocht worden, tenzij het cultusgebouw gedesaffecteerd wordt na een procedure via de openbare administratie. Bovendien spelen bij domaniale kerken de religieuze autoriteiten een primordiale rol daar zij verantwoordelijk zijn voor de openbare cultus en voor de kerkgemeenschap die daartoe behoort. Daarnaast is er ook de raad van de kerkfabriek die uit parochianen is samengesteld en functioneert naast de burgemeester en de pastoor van de kerk. Hoewel de tendens van secularisatie aanhoudt en als gevolg daarvan de ontvolking van de kerken toeneemt, ziet men dat gemeenten, samen met de religieuze autoriteiten kost wat kost vasthouden aan het behoud van hun

---

⁹ BOUWENS, Joan, *Zorg voor het kerkelijk cultureel erfgoed. Bescherming, instandhouding en herbestemming*, onuitg. lic.verh., KULeuven, 2000, p. 26-41.

¹⁰ In Nederland zijn er intussen wel architectenbureaus die via een systematische aanpak strategieën proberen te ontwikkelen om tot een beter resultaat te komen. Zie infra.

parochiekerk¹¹. Omwille van het juridische statuut van domaniale kerken zijn de kosten voor de Staat.

Deze situatie is hoe langer hoe moeilijker te verantwoorden. Terwijl cultusgebouwen nog geen 17% vormen van het totale aantal beschermde monumenten en de praktiserende katholieke bevolking geschat wordt op slechts 8%, gaat 44% van het restauratiebudget van de afdeling Monumenten en Landschappen in Vlaanderen naar de sector eredienst. Niettemin blijkt dit onvoldoende om alle beschermde kerken in stand te houden of te restaureren. Vaak vormt zelfs het eenvoudige onderhoud van een kerk al een financieel probleem¹². Overwegingen tot slopen of desaffecten en herbestemmen van cultusgebouwen maken het vraagstuk van conservatie en valorisatie niet minder delicaat.

Deze problematiek van conservatie en valorisatie is inherent aan het domaniale kerkgebouw. Het is niet uitsluitend een plaats voor de uitoefening van de cultus door een bepaalde geloofsgemeenschap. Het is ook onderdeel van het collectieve geheugen. Juist om die reden worden kerkgebouwen niet alleen functioneel beschouwd als plaats voor de cultus, maar ook als symbolen van de regionale of nationale geschiedenis. Dit is ook de overtuiging van politici op het nationale niveau, ongeacht de partijkleur¹³. Kerken worden ervaren als plaatsen die behoren tot de gemeenschap en worden daarom erkend als patrimonium met gemeenschappelijk belang. Deze duiding impliceert ook buiten de cultus een gebruik door een gemeenschap: een kerkgebouw kan een museum worden, kan als concertzaal, theater of vergaderzaal dienst doen of een toeristische trekpleister zijn. Maar de commercialisering, en alle bijkomstigheden van dit oneigenlijke gebruik, betekenen ook een inbreuk op de immateriële identiteit van de kerk, op het

---

¹¹ VERPOEST, Luc, "Le patrimoine architectural ecclésiastique du XXe siècle en Belgique: l'inventaire monumental et les critères de protection sélective", *L'Architecture religieuse au temps de la secularisation*, Rijsel (Couvent des Dominicains), 24-26 maart 2004, onuitg. lezing.

¹² COOMANS, Thomas, "Église à vendre, pour démolir ou autre chose. Herbestedding van kerken: eeuwenoude experimenten en nieuwe uitdagingen", *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, november, 2003, p. 277.; GOOSSENS, Miek, "Beschouwing: kerken en wettelijk beschermen", *Idem*, p. 299-300.; SCHEERS, Joris, "Integrale monumentenzorg is ook zoeken naar een nieuwe bestemming", *(Her)-bestemming van patrimonium voor eredienst*, onuitg. Verslag van de workshop in de Abdij van Park, Heverlee, 27.11.2003, p. 4.

¹³ DULIEU Pierre, "IV. Comment sauver cet héritage? Un entretien avec le ministre Charles Michel", in *Église du XIXe et du début du XXe siècle, Wallonia Nostra*, DULIEU, Pierre (ed.), nr. 4, 2003, p. 27.

mentale beeld dat we ervan hebben. Vooral deze gevolgen vormen de reden waarom kerkgemeenschappen aarzelen om hun kerkgebouw open te stellen voor andere functies. Volgens de resultaten van een studie uit 1999 wordt in Vlaanderen daarom vaker geopteerd voor een toegankelijke kerk zonder utilitaire bestemming, een kerk die een authentieke ervaring biedt binnen haar eigen waarden en met haar eigen identiteit als erfgoed¹⁴.

Samengevat moeten we stellen, dat niet-domaniale kerken als gevolg van hun juridische statuut en omwille van hun private, minder toegankelijke karakter meer blootstaan voor veranderingen die geen rekening houden met hun intrinsieke waarde. Domaniale kerken lopen andere risico's als gevolg van de terugname van de kerkpraktijk en de wens om het openbare karakter na desaffectatie te behouden, wat vaak wordt vertaald in een toeristische of andere commerciële uitbating.

Niet alleen het juridische statuut maar ook de periode waarin de kerk is gebouwd, bepaalt aan welke risico's ze wordt blootgesteld.

Het kerkpatrimonium van vóór de Tweede Wereldoorlog, vertoont een grote stilistische diversiteit, gaande van een doorlopende neogotiek, via eclectisme tot modernisme, dit laatste vanaf de jaren dertig vooral in combinatie met traditie. Sinds enkele jaren wordt veel onderzoek gevoerd naar deze kerken¹⁵. Ze zijn op goede weg naar een ontsluiting en waardering die voorwaarde zijn voor een verantwoord beheer. Maar ook voor dit patrimonium is nog geen ondersteunende inventaris gemaakt waarop een beleid zou kunnen gefundeerd worden.

Dit proces moet ook doorlopen worden voor de kerken die na de Tweede Wereldoorlog zijn gebouwd, maar voorlopig is er nog te weinig systematisch onderzoek gebeurd om op te kunnen steunen¹⁶. Hoewel kleiner in aantal, representeren deze kerken een belangrijk deel van de Belgische cultuurgeschiedenis.

---

¹⁴ VERPOEST, Luc, "Le patrimoine architectural ecclésiastique du XXe siècle en Belgique: l'inventaire monumental et les critères de protection sélective", *L'Architecture religieuse au temps de la secularisation*, Rijsel (Couvent des Dominicains), 24-26 maart 2004, onuitg. lezing.

¹⁵ Vooral aan de KULeuven en aan de Universiteit Gent.

¹⁶ Aan de Universiteit Gent, Vakgebieden Geschiedenis van de Bouwkunst en Monumentenzorg en de Vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschappen wordt het 20ste-eeuwse kerkpatrimonium onder leiding van Linda VAN SANTVOORT.

Hoewel ontwikkelingen op het gebied van kerkenbouw in geen enkele periode louter vanuit architectonische vragen kunnen worden geduid, moet men toch stellen dat in de loop van de 20ste eeuw de Europese cultusruimte een buitengewoon ingrijpende verandering onderging in gebruik en sociaal-culturele betekenis. De Liturgische Beweging en het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) droegen bij tot een mentaliteitswijziging¹⁷ en een herziening van de liturgie die gevolgen had voor zowel oude als nieuwe kerken. Daarnaast ging de groeiende secularisering gepaard met krimpende geloofsgemeenschappen, een evolutie die in de omliggende landen al langer merkbaar is dan in België, waar het slechts sinds kort als probleem is onderkend. Het gaat bovendien om een niet helemaal voltooide evolutie. In 2001 oordeelde het Belgische ICOMOS dat het religieuze erfgoed vandaag het meest bedreigde erfgoed is in België¹⁸. De onzekerheid groeit over de in te nemen uitgangspunten en de te hanteren principes bij het omgaan met dit patrimonium. Het vinden van antwoorden wordt op theoretische vragen van diverse disciplines en op actuele praktisch-organisatorische en financiële problemen almaar dringender.

Daarbij vormen de naoorlogse kerken een apart probleem. Het gaat namelijk om een recent gebouwd patrimonium dat nog niet onderworpen is geweest aan een systematisch wetenschappelijk onderzoek terwijl het nu al bedreigd is. Deze kerkarchitectuur is onvoldoende gekend en daarom weinig geapprecieerd. Een modern kerkgebouw heeft in de ogen van de gemeenschap een voorbijgaand en banaal karakter, vooral omwille van de vaak ontbrekende monumentaliteit.

Nieuwe liturgische wensen, die na het einde van de Eerste Wereldoorlog hoe langer hoe meer verspreid raakten, veroorzaakten een aantal wijzigingen in de kerkarchitectuur. Nieuwe oplossingen werden gezocht, die een actievere deelname van de kerkgemeenschap moesten toelaten. Hierbij was een van de belangrijkste punten de zichtbaarheid van het altaar. Daarnaast traden ook de aangepaste verlichting van het interieur en de akoestiek in de aandacht.

---

¹⁷ STOCK, Wolfgang Jean, "Architektur aus Raum und Licht. Architecture of Space and Light", in *Architektführer. Architectural Guide*, STOCK, Wolfgang Jean (red.), München-Berlijn-Londen-New York, 2004, p. 8-9.

¹⁸ COOMANS, Thomas, "Op weg naar bescherming van 19de-eeuwse kerkgebouwen in Vlaanderen. Een status questionis", *Monumenten en Landschappen*, 4, 2002, p. 52.

Vóór het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) was de nieuwe verhouding veeleer een vrij te interpreteren gegeven tussen priester en kerkgemeenschap. Na 1965 werd het echter gebonden door een officieel voorschrift van de Heilige Stoel. Naast planmatige gevolgen, had dit ook gevolgen voor de decoratie van het interieur, dat een meer ondergeschikte positie en functie kreeg.

De zogenaamde *huiskerk*, die reeds vanaf de jaren vijftig opgang maakte, werd in de postconciliaire jaren zowel in België als internationaal de algemene typologie. Het is een eenvoudige parochiekerk die naar het voorbeeld van de vroege christenen de cultusruimte nagenoeg interpreteerde als een woonruimte, gekenmerkt door een meer bescheiden schaal, weinig versiering en een meer intieme sfeer¹⁹. Voorbeelden hiervan waren de Pius X-kapel en de kerk in Willebroek van Dessauvage. Een ander voorbeeld is de parochiekerk van Veurne-Nieuwstad van architect Athur de Geyter uit 1958. Deze opvatting van kerkenbouw staat tegenover de idee van de “triumfantelijke kerk” die in het centrum hoorde te staan van zowel het sociale leven als de stedelijke ruimte. De waarde van dit deel van het kerkpatrimonium ligt juist in zijn subtiele betekenislagen voor een kleinere en hechtere geloofsgemeenschap, en in zijn kwetsbaarheid. Dergelijke kerken, die meestal bijzonder onopvallend zijn ingeplant in hun omgeving, verdwijnen ook gemakkelijker zonder dat dit de aandacht trekt. Het zijn relatief jonge, bescheiden gebouwen die zich minder sterk hebben kunnen inwerken in het collectieve geheugen van de gemeenschap.

Het cultuurpatrimonium van de kerken van de tweede helft van de 20ste eeuw, en vooral van deze huiskerken, vraagt dus omwille van deze kenmerken een bijzondere aandacht. Het is een groep gebouwen waarin monumenten schuilen die *niet monumentaal* zijn. Bovendien, en dit is een bijkomende moeilijkheid, zijn de meest interessante voorbeelden in Vlaanderen juist te vinden in privé instellingen. Dit wil zeggen: niet-domaniale kerkarchitectuur,

---

¹⁹ De typologie van de “huiskerk” werd in detail bestudeerd in BEKAERT, Geert, *In een of ander huis. Kerkbouw op een keerpunt*, Tielt-Den Haag, 1967.; Zie ook nog de artikelen die Frédéric DEBUYST vanaf 1964 in het tijdschrift *Art d'Eglise* publiceerde. Een recent overzichtswerk is *Communio-Räume. Auf der Suche nach der angemessenen Raumgestalt katholischer Liturgie*, GERHARDS, Albert, STERNBERG, Thomas en ZAHNER, Walter (eds), Regensburg, 2003.

die vaak nog meer onzichtbaar is (zoals de kapel van het Pius X-Pedagogie). De reden hiervoor is dat dit nieuwe concept onder de reguliere geestelijkheid sneller en wijder geaccepteerd raakte dan bij de Vlaamse clerus.

Wanneer een huiskerk in onbruik raakt, lijkt deze typologie, die in feite al op een woning is gebaseerd, zich gemakkelijker te lenen tot een verbouwing tot kantoorruimten of appartementen dan de monumentale kerken uit vroegere eeuwen. Een gotische, barokke of classicistische kerk, maar ook een kerk uit het interbellum heeft zo goed als altijd een hoogte die problematisch is, onder meer voor verwarming. Dit wordt meestal opgelost door verschillende kleinere compartimenten te maken, wat echter ingaat tegen de ruimtewerking.

Een ander kwetsbaar punt van de sobere huiskerken is hun meubilair en versiering. Deze werden meestal tegelijkertijd, ofwel door de architect zelf ofwel door kunstenaars, (in samenspraak met de architect), ontworpen en maken inherent deel uit van de architectuur. In geval van herbesteding is het bijna onmogelijk om het oorspronkelijke meubilair te bewaren, waardoor een belangrijk deel van het geheel verloren gaat. Dit geldt ook voor de glasramen. Glas-in-loodramen beantwoorden immers vanwege hun slechte isolatiewaarde niet meer aan de normen van hedendaagse architectuur en maken ook de verwarming van deze vrij kleine ruimten buitensporig duur. Technisch is het weliswaar mogelijk om aan de buitenkant van een glas-in-loodraam een verdubbeling aan te brengen, maar deze ingreep verandert de lichtinval: de oorspronkelijke glasramen krijgen een schaduwefect die hun lichtwerking verstoort.

De Belgische kerkarchitectuur van de eerste helft van de 20ste eeuw bezat nog een monumentaal karakter en is vooral daarom beter gegrift in het collectieve geheugen. Dit ondersteunt haar bescherming en bewaring. Positieve voorbeelden hiervan zijn de Brusselse betonkerken die in de laatste jaren werden gerestaureerd, of waarvan de restauratie begonnen is²⁰. Voor het lot van het monumentale naoorlogse kerkpatrimonium, valt minder te vrezen. Niettegenstaande dergelijke kerken in de context van de toenmalige

---

²⁰ Schaarbeek-Brussel: Sint-Suzannakerk (1925-1928), arch. Jean COMBAZ (1896-1979); Sint-Jans-Molenbeek-Brussel, Sint-Jan-De-Doperkerk (1930), arch. Joseph DIONGRE (1878-1963); Vorst-Brussel, Sint-Augustinuskerk (1932-1933), archn: André WATTEYNE (onbekend) en Léon GUIANNOTTE (1891-1976).

opvatting over de kerkpraktijk een meer reactionaire houding vertegenwoordigen²¹, kunnen ze op waardering rekenen zowel bij de kerkgemeenschap als bij de administratie. De omstreden, gewaagde en in alle opzichten monumentale kerkarchitectuur van de Onze-Lieve-Vrouw ter Duinkerke te Koksijde, die door architect Jozef Lantsoght (1912-1988) werd gebouwd tussen 1956-1963 en de loop van de jaren een hele reeks glasramen kreeg²², werd in 2004 geklasseerd. Deze kerk heeft kwaliteiten, maar ze liep niet het minste gevaar. De parochie aan de kust, die ook op het bezoek van toeristen kan rekenen, kampt niet met ontvolking en heeft als domaniale kerk hoe dan ook recht op subsidies. Tezelfdertijd komt kerkarchitectuur die in alle opzichten vooruitstrevend is, schitterende architectuur, maar bijna onzichtbaar, blijkbaar niet in aanmerking om als monument te worden erkend en beschermd. Zoals de twee voorbeelden van het begin van mijn betoog aantoonde, twee voorbeelden van het type huiskerk of kapel, is er nog bijzonder veel te doen en zijn snelle ingrepen noodzakelijk, als we willen dat deze “anti-iconen” van de naoorlogse kerkenbouw niet verloren gaan.

Het is duidelijk dat met het gangbare beleid van occasionele subsidies telkens weer belangrijke monumenten verloren gaan. Daarom is een structurele aanpak nodig. In navolging van de geslaagde beschermingsmethodiek voor de 19de-eeuwse kerken zou een databank van 20ste-eeuwse kerken moeten worden opgesteld, aangepast aan de specifieke context van die periode. In de praktijk is een permanent beheer vereist dat zich niet alleen ontfermt over het patrimonium als materieel overblijfsel maar ook als drager van betekenis. Het is immers deze betekenis die de hedendaagse culturele waarde, de monumentwaarde bepaalt. Onderhoud en schadepreventie volstaan niet en zijn financieel niet te verantwoorden als het gebouw leeg staat. Een gebouw moet gebruikt worden, wil men dat het als monument actueel blijft. ‘Gebruik’ moet dan wel in de breedste zin van het woord worden begrepen. Want niet alleen stelt zich de noodzaak van een selectieve beschermingspolitiek

---

²¹ BEKAERT, Geert, “De toetssteen van de liturgie. Kerkbouw (Koksijde-Linkebeek)”, *De Nieuwe Boodschap. Tijdschrift voor geloofscultuur*, december, 1964, p. 334-338.

²² De glas-in-loodramen werden door twee tot op heden onbekende kunstenaars uit Luxemburg, J. LEFÈVRE en Fr. KINNEN, gemaakt en de glas-in-betonramen door het prestigieuze atelier van Gabriël LOIRE (°1904) uit Chartres.

waarvoor de criteria nog niet zijn uitgewerkt²³. Het beschermen van kerken biedt ook niet voldoende zekerheid voor het behoud van dit patrimonium. Culturele duurzaamheid overstijgt immers het begrip monument.

Hoe kan men het best met dit 20ste-eeuwse kerkpatrimonium omgaan?

Het vertrekpunt moet het opstellen zijn van de voorwaarden waaraan een wetenschappelijke inventaris moet beantwoorden.

De bestaande omvangrijke inventarissen dienen eerst in kaart te worden gebracht en aangevuld met bijvoorbeeld archieven en publicaties tot een corpus dat alle domaniale en niet-domaniale kerken en kapellen van alle gezindten omvat die na 1914 in Vlaanderen werden gebouwd of grondig aangepast aan de nieuwe liturgische opvattingen.

Het onderzoek moet zich vervolgens toespitsen op de optimale methodiek en structuur van inventarisatie. Hierbij staat centraal het ontwerp van een waardeschaal en de ontwikkeling van de gebruiksmodaliteiten ervan.

Daarbij kan men, in navolging van de studie over de 19de-eeuwse patrimonium voor erediensten, van drie waardering- en selectiecriteria vertrekken: architectuur (type gebouw, compositie, ontstaansgeschiedenis, positie binnen het werk van de architect, techniek, receptie en invloed, materiële conditie), interieur (kunstenaars, ateliers, overeenstemming tussen buiten en binnen, iconografisch programma) en context van het gebouw (archeologische grond, ruimtelijke en stedenbouwkundige situering, historische en regionale of internationale betekenis van het gebouw). Het resultaat van deze eerste fase van het onderzoek wordt een methodisch geoptimaliseerde databank, die het materiaal zowel kwantitatief als kwalitatief zinvol ontsluit. Het maakt een systematische en gedifferentieerde benadering van het patrimonium mogelijk als basis voor een beleid van selectieve bescherming.

---

²³ SCHEERS, Joris, "Integrale monumentenzorg is ook zoeken naar een nieuwe bestemming", *(Her)-bestemming van patrimonium voor eredienst*, onuitg. Verslag van de workshop in de Abdij van Park, Heverlee, 27.11.2003, p. 4.; COLLIN, Ludo, "De visie van de kerk op herbestemming van kerken en kloosters", *Idem*, p. 14.; GOOSSENS, Miek, "Beschouwing: kerken en wettelijk beschermen", *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, november, 2003, p. 300.

In een tweede onderzoeksfase moeten de resultaten van de databank nader worden besproken in functie van de methodiek van systematische en selectieve bescherming. Eerst moet de context worden onderzocht vanuit Belgisch kerkhistorisch perspectief, waarbij zowel de analyse vanuit een sociologisch kader, toegespitst op religie en publieke perceptie, als de uitwerking van een architectuur-, kunsthistorische en toegepaste kunsthistorische methodologie onontbeerlijk is. Een belangrijke vraag binnen dit discours is welke rol deze monumenten in de stedelijke ruimte kunnen spelen en of dit kan als 'lege' of 'niet-functionele' ruimte. De 'belangeloosheid van de ruimte' kan in een stedelijke context ook een positieve betekenis krijgen. Ook de historische context moet belicht worden, in het bijzonder de rol van de opdrachtgevers.

In derde instantie zou de beleids optie 'hergebruik van cultusruimten' behandeld moeten worden aan de hand van een vergelijking met de buurlanden die met deze materie langer ervaring hebben dan België²⁴. In Frankrijk ziet men al een gevorderd onderzoek naar het 20ste-eeuwse kerkpatrimonium dat reeds het formuleren van een appreciatie toelaat²⁵. In het Verenigd Koninkrijk waar momenteel ongeveer één kerk per week sluit, werken de 'English Heritage', de 'Church Conservation Trust', de 'Church of England' en de lokale autoriteiten, aan wie aanzienlijke autonomie wordt gegeven, al langere tijd nauw samen aan oplossingen voor een veilige toekomst van het kerkpatrimonium²⁶. In Duitsland wordt aan de Technische Universität Berlin gespecialiseerd onderzoek gevoerd naar jonge monumenten, sites en eigentijdse kunst. Binnen de werkgroep 'conservatie' wordt specifieke aandacht geschonken aan de 20ste-eeuwse architectuur en conservatietheorieën. In Nederland ten slotte en meer bepaald in Amsterdam, waar woningnood acuter is dan in de in andere grootsteden van de buurlanden, werkt het beheer 'Stadsherstel Amsterdam N.V.' in fusie met het 'Amsterdams Monumenten Fonds' volgens een geijkte procedure praktijkgericht aan oplossingen voor herbestemming. Hierbij werken ze nauw

---

²⁴ COOMANS, Thomas, "Église à vendre, pour démolir ou autre chose. Herbestemming van kerken: eeuwenoude experimenten en nieuwe uitdagingen", *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, november, 2003, p. 276-277.

²⁵ Zie het grensoverschrijdend colloquium dat georganiseerd werd door het Franse Institut National d'Histoire de l'Art: 'L'Architecture religieuse au temps de la secularisation', Rijsel (Couvent des Dominicains), 24-26 maart 2004.

²⁶ Hun eerste omvangrijkere studie is: *New Work in Historic Places of Worship*, (DERRICK, Andrew, tekst), *English Heritage*, september, 2003.

samen met architectenbureaus. Een dergelijke comparatieve benadering vormt een achtergrond om ten slotte oriënterende voorstellen te kunnen formuleren voor een verantwoord beleid in Vlaanderen.

Of het nu gaat om bescherming of om herbestemming, enkel door een interdisciplinaire methodiek kan een monument bewaard worden in al zijn betekenislagen. Hier betreft het kerken die met hun interieurs tegelijk een roerend, onroerend en immaterieel of “mentaal” erfgoed vormen. Gezien de tanende kerkpraktijk en de vergrijzing van de religieuze gemeenschappen is ontsluiting een basisvoorwaarde voor een verantwoorde monumentenzorg die zowel conserveert als valoriseert.